

XALÍQ ARALÍQ KOMMERCIYALÍQ ARBITRAJLARDA KÓRILETUĞÍN ISLERGE SÍPATLAMA

Kadirbaev Alisher

*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,
Huqıq hám biznes qánigeligi magistrantı
alisher.khadirbaev@gmail.com*

Annotaciya. Maqalada xalıq aralıq kommerciyalıq arbitraj uyımlarında kóriletuǵın islerdiń huqıqıy sıpatlaması hár túrli ádebiyatlar hám nızamshılıq hújjetlerin analiz islegen halda kórsetip ótilgen.

Annotation. The article highlights legal characteristics of the cases heard in international commercial arbitrations by analyzing different literature and legal acts.

Gilt sózler: Arbitr, xalıq aralıq kommerciyalıq arbitraj, UNCITRAL úlgi nızamı, reglament.

Key words. Arbitrator, international commercial arbitration, UNCITRAL model law, rules of arbitration.

Xalıq aralıq kommerciyalıq arbitrajlarǵa beriletuǵın hár túrli anıqlamardı analiz islesek onıń yurisdikciyasında kóriletuǵın islerdi anıqlap alıwımızǵa boladı. Birinshi nábette xalıq aralıq kommerciyalıq arbitraj terminin sózbe sóz bólgende tómendegishe juwmaq shıǵarıwǵa boladı:

«xalıq aralıq» - bul tártipke salatuǵın qatnasıqlarda shet el elementi barlıǵın ańlatadı.

«kommerciyalıq» - bul sóz eki mánide qollanıwı múmkin, birinshisi «sawdaǵa baylanıslı» degen mániske baylanıslı bolsa, ekinshisi kommerciyalıq degeni mámleketten biyǵarez degen mánisti beredi. Al «arbitraj» sóziniń mánisi aldınǵı paragrafta dodalanǵan bolıp – bul tiykarınan bar bolǵan tartıstı sheshiw usulı. Yaǵnıy onıń atamasındaǵı kommerciyalıq sózida tiykarınan júzege keletuǵın tartıslar xalıq aralıq sawdanı ámelge asırıw processinde júzege keliwin bilip alsaq boladı. Sonday-aq, UNCITRAL Arbitraj xaqındaǵı úlgi Nızamında da arbitraj xalıq aralıq bolıw ushın kommerciyalıq kárxananiń birewi shet el mámleketinde bolıwı kerek yamasa

arbitrajdıń jaylasqan ornı shet el mámleketinde bolıwı kerek ekenligi belgilep ótilgen. Bunda kommerciyalıq kárxana sózi astında bizge puqaralıq huqıqınan málim bolǵan kárxanalar túsiniwi múmin. Puqaralıq huqıqında kommerciyalıq kárxana dep óz aldına iskerliginen payda alıwdı maqset etken shólkem túsiniledi. Bunda anıq bir iskerlik túri kórsetilmegenligi sebebinen biz hár túrli shólkemlerdi túsiniwimiz múmkin, sebebi kópshilik dúziletuǵın yuridikalıq shaxslardıń tiykarǵı maqsetida payda alıw boladı. Bunda kommerciyalıq bankler, qurılıs kompaniyaları, investiciya kiritiwshi shólkemler, logistika kompaniyaları, ulıwma aytqanda óz iskerligi menen materiallıq yamasa materiallıq emes payda alıwı múmkin bolǵan hár qanday shólkem túsiniwi múmkin. Joqarıdaǵılarǵa tiykarlanıp eger arbitraj reglamenti UNCITRAL úlgi reglamentine tiykarlanıp islengen bolsa yamasa sol UNCITRAL reglamentin arbitraj processin júritiwde bassılıqqa alǵan bolsa, onda tiykarınan óziniń puqaralıq huqıqların realizaciya qılıwdaǵı kommerciyalıq shólkemler ortasında júzege keletuǵın hár qanday shet el elementi menen quramalasqan tartıslar kórip shıǵıw huqıqına iye degen logikalıq juwmaqqa keliwge boladı,

Biraq, bárshe Xalıq aralıq kommerciyalıq arbitrajlarda UNCITRAL úlgi reglamentleri tiykarında is júritpeydi. Ulıwma etip aytqanda, UNCITRAL tárepinen shıǵarılatuǵın kópshilik normativ aktler hám arbitraj reglamentleri (Mısal etip 1985 hám 2006 jıldı qabıl etilgen Xalıq aralıq kommerciyalıq arbitraj haqqındaǵı úlgi Nızamları) tiykarınan keńeslik qásiyetke iye, sonlıqtan ayırım kommerciyalıq arbitrajlar mámlekettiń huqıqıy sisteması hám sawda-satıqta burınnan bar bolǵan qádiriyatlarǵa tiykarlanıp arbitraj reglamentleri qabıl etiledi. Ayırım xalıq aralıq kommerciyalıq arbitraj reglamentinde yurisdikciyasına alıwshı islerdi basqasha talqınlaydı. Atap aytqanda, Rossiya Sawda-sannat palatası janında dúzilgen Xalıq aralıq kommerciyalıq arbitraj sudı (Moskva xalıq aralıq arbitraj sudı) reglamentinde sudta kóriwi múmkin bolǵan islerdiń dizimi berilip ótilgen. Bul normaǵa kóre tovar aldı-sattı (jetkizip beriw), xızmet kórsetiw, málim bir jumıstı islew, tovarlar yamasa xızmetlerdi almasıw, sawda wákilligi hám dáldálshiligi, arenda (lizing), júklerdi hám jolawshılardı tasıw, ilimiy-texnikalıq almasıw, basqada dóretiwshilik nátiyjelerin

almasıw, sanaat hám basqa obyektlerdi qurıw, licenziyalıq operaciyalar, investiciyalar, kredit-esap operaciyları, qamsızlandırıw, sheriklik isbilermenlik hám sanaat hám isbilermenlik kooperaciylardıń ortasında júzege keletuǵın puqaralıq-huqıqıy tartıslardı xalıq aralıq kommerciyalıq arbitrajlarda kóriw múmkin.

Yaǵnıy Moskva arbitraj sudınıń reglamentinde óz yurisdikciyasına kiriwi múmkin bolǵan puqaralıq-huqıqıy qatnasıqlardıńda sheńberi kórsetip ótilgen. Sonıń menen birge, egerde Rossiya Federaciyasında 1993-jıl qabıl etilgen «Xalıq aralıq arbitraj haqqında»ǵı Nızamǵa itibar bersek arbitrajda kóriletuǵın islerdiń ózgesheligine de keńnen toqtap ótilgen. Atap aytqanda, Nızamınıń 1-statyasınıń ózinde-aq, Xalıq aralıq kommerciyalıq arbitrajlarǵa kóriw ushın beriletuǵın islerdiń ózgeshelikleri bar, birinshi ózgesheligi olardıń huqıqıy tábiyatında, ekinshisi, olardıń júzege keliwiniń tiykarlarında, úshinshisi, subyektlik quramında. Birinshi ózgesheligin, yaǵnıy huqıqıy tabiyatın olar sırt el elementi menen quramalasqanı menen xarakterlesesek boladı. Al ekinshisi bolsa, olardıń juzege keliwiniń tiykarı sıpatında arbitraj kelisimi názerde tutılıp atırǵanlıǵın ańlasaq boladı sebebi arbitraj kelisimsiz is arbitraj sudınıń yurisdickiyasına ótkiziw ilajsiz. Ushinshi ózgesheligin nizam shıǵarıwshınıń ózi atap ótken, yaǵnıy Rossiya Federaciyası Sawda-sanaat Palatası janındaǵı Xalıq aralıq kommerciyalıq sudı xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslardı ámelge asırıw waqtında kommerciyalıq shólkemler ortasında júzege keletuǵın tartıslardı (bunda táreplerdiń eń keminde birewi Rossiya Federaciyası sırtında jaylasqan bolıwı shárt), bir tárepi sırt el investiciyası menen dúzilgen, yamasa Rossiya Federaciyası aymaǵında dúzilgen xalıq aralıq shólkem yamasa onıń bólimi ortasındaǵı tartıslardı kóriwi múmkin ekenligi belgilep ótilgen. Bul Rossiya Federaciyasınıń Xalıq aralıq arbitraj huqıqınıń bir ózine tán tárepi bolıp, bul uyımlar tárepien kóriletuǵın islerdiń yuridikalıq tábiyatın ashıp beriw hám olarǵa keńnen definiciya beriwge bolǵan nizam shıǵarıwshı uyımlardıń háreketi dep bahalasaq boladı. Egerde mısál etip alatın bolsaq, Saudiya Arabıstanı Kommerciyalıq arbitraj orayınıń reglamentine qaraytuǵın bolsaq, ol jerde tárepler egerde qandayda-bir yuridikalıq qatnasıqların sheshiw ushın kelisimge iye bolıp,

bunda shártnamalıq yamasa shártnamalıq emes ekenligi áhmiyetsiz bolıp, arbitraj reglamenti tiykarında kórip shıǵılıwı belgilep ótilgen.

Eger keńrek etip aytqanda, tárepler ózleriniń bar bolǵan yamasa júzege keliwi múmkin bolǵan yuridikalıq kelispewshiliklerin yamasa tartısların Saudiya Arabıstanı Kommerciyalıq arbitraj orayınıń arbitraj sudında kórip shıǵıw múmkin ekenligi belgilep ótilgen.

Joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp Rossiya Federaciyası xalıq aralıq kommerciyalıq arbitrajına baylanıslı nızamshılıǵı hám óziniń eń tiykarǵı turaqlı túrde is júritiwshi arbitrajınıń(Moskva Xalıq aralıq Kommerciyalıq Arbitrajı-MKAC) reglamentine tiykar kórip shıǵılıwı múmkin bolǵan islerdiń sheńberi anıq túrde kórsetilip ótilgen, al qalǵan basım kópshilik mámleketlerinde tarawǵa tiyisli nızamshılıǵı hám Xalıq aralıq kommerciyalıq arbitrajlar reglamentleri UNCITRAL úlgi reglamentleri tiykarında islep shıǵılǵan bolıp, olarda kóriletuǵın islerdiń yuridikalıq tábiyatına emes al eń tiykarǵı itibar táreplerdiń óz ara kelisimi bar ekenligine qaratılǵan. Yaǵnıy, tárepler ortasında júzege keliwi múmkin bolǵan yamasa bar bolǵan tartıstı arbitrajda kórip shıǵıw haqqındaǵı arbitraj kelisimi arbitrajda kóriletuǵın islerdiń tiykarǵı kategoriyası sıpatında qaralǵan. Álbette bul kategoryanıń basshılıqqa alıwınıń bir neshe sebepleri bar:

- birinshiden, arbitraj sudları tárepinen xalıq aralıq sawda da qollanılátuǵın qádiriyatlardıńda inabatqa alınıwı;
- ekinshiden, táreplerge keń imkaniyatlar jaratıp beriw, yaǵnıy olardıń sudqa múrājaat etiw huqıqın sheklemew;
- ushinshiden, sud yurisdikciyasın sheklewge jol qoymaw;
- tórinshiden, keleshekte júz beriwi múmkin bolǵan jańa túrdegi kommerciyalıq tartıslar(missal etip aytqanda, elektron shıjlanlar, kriptovalyutaǵa hám basqada júzege keliwi múmin bolǵan jańa qatnasıqlarda júz beretuǵın kelispewshilikler) menen islesiw dida jolǵa qoyıw dep qarasaq boladı.

Kóplegen Xalıq aralıq kommerciyalıq arbitraj reglamentlerine kóre hátteki arbitrajlar óz yurisdikciyası haqqında qarar qabıl etiwı múmkin. Atap aytqanda,

UNCITRAL xaliq araliq sawda arbitrajı haqqındađı ulti nızamında da arbitraj sudı 6ziniñ yurisdikciyası haqqında qarar qabil etiwı m6mkin ekenligi belgilep 6tilgen, sonıñ menen birge arbitraj kelisiminiñ bar yamasa joqlıđı haqqında tiykarlanıp 6z yurisdikciyası haqqında qarar qabil etiwı m6mkin. Mısal etip aytqanda, bir t6rep arbitraj uyımına m6r6jaat etip arbitraj sorađanda, ekinshi t6rep sh6rtnamanıñ m6ddeti 6tkenligin b6ne etip yamasa isti k6riwge yurisdikciyası joq ekenligin bildirse sud 6z reglamentine tiykar 6z yurisdikciyası haqqında qarar qabil etiwı m6mkin.

Egerde ulıwmalastırıp aytatuđın bolsaq, xaliq araliq arbitraj sudları t6repinen k6riletuđın islerge bılay t6sindirme bersek boladı, xaliq araliq kommerciyalıq arbitraj iskerligi kommerciyalıq sh6lkemlerdiñ sırt el elementi menen quramalasqan xaliq araliq ekonomikalıq qatnasıqlarda j6zege keletuđın tartıslardı sheshiwge qaratılđan. B6l jerde shet el elementi degende t6replerdiñ birewi basqa m6mlekette dizimnen 6tkenligi yamasa yuridikalıq fakt basqa m6mlekette j6z bergenligin t6sinse boladı.

1. Рустамбеков **PAYDALANILĐAN 6DEBIYATLAR DIZIMI:**

И.Р Признание и приведение в исполнение решений иностранных судов и международных арбитражей в Республике Узбекистан текущее состояние и проблемы. USAID. Ташкент. 2019.

2. А.А. Данельян. Международный инвестиционный арбитраж. Учебник. С-П.:2013. Стр

3. SCCA Arbitration Rules. Effective 1 May 2023. Article 1
https://sadr.org/assets/uploads/download_file/Arbitration_Rules_2023_En.pdf

4. Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже с изменениями в 2006 году. Вена:2008. стр.1-2

5. 6zbekstan Respublikası Puqaralıq Kodeksi. Ulıwmalıq b6lim. 40-statya.
<https://lex.uz/docs/-111189>